

GAZALİ* VE FELSEFE

Burhan AYÇİÇEK

Peygamber Muhammed'den önce Arabistan'da felsefi düşünceler ve filozoflar yoktu. *Doğmatik putperest inancı* vardı. Yunan düşüncesi ve Hint kültürü buralara ulaşmamıştı. Muhammed'in peygamber olarak gelmesi bir dönüm noktasıdır. Muhammed çok tanrıcılığın yoğun olarak yaşandığı Arabistan yarım adasında tek Allah fikrini yaymaya çalıştı (Çubukçu 1998, 10). Bu yirmi üç yıl sürdü. Muhammed'in bu süre içerisinde başarısı büyük oldu. Araplara Allah'tan başka tanrı bulunmadığını ve ahiret hayatının varlığını Araplara kabul ettirdi. Kısa sürede Müslümanlık bütün Arabistan'a yayıldı. Muhammed zamanında Araplar felsefi düşüncelerle ilgilenmiyorlardı. Fakat peygamberin vefatından sonra siyasi ve fikri birlik dağılmaya ve halifelik ve zekat konularında şüpheli fikirler ortaya atılmaya ve Müslümanlık kriterleri tartışılmaya başlandı (Çubukçu 1998, 9). Yıllar geçtikçe özellikle halifelik konularındaki anlaşmazlıklar büyük tartışmalara yol açtı. Halife Osman'ın öldürülmesi, Cemel Vakası ve Sıffin Savaşı hazin sonuçlar doğurdu.

Bu anlaşmazlıklar Arapların Arabistan yarım adasının dışına taşmasına neden oldu. Bu çekişmelerin sonucunda Araplar birçok ülkeyi zaptetmeye başladı. İrak, Suriye, Mısır ve İran birer İslam ülkesi haline geldi. Bu fetihler İslam düşüncesinde önemli bir konu teşkil etmektedir. Bu sayede Müslümanlar Mısır'da Yunan düşüncesi tesirinde kaldılar (Ülken 1957, 6). Suriye'de ise Bizans ve Hint kültürüyle tanıştılar. Yunan düşüncesini Suryaniler vasıtasıyla Suriye'ye yayılması ve burada kurulu olan Antakya Okulu, Müslümanların Yunan düşüncesiyle tanışmasını kolaylaştırdı. Bu okulda Platon'un düşünceleri ön plandaydı Nusaybin Okulu'da yine aynı şekilde Yunan düşüncesini yaymaya çalışıyordu. Rūhā (Urfa) Okulu ise başlı başına bir felsefi düşünce merkezi idi (Ülken 1957, 8). Bu okulda Aristo ve yeni Eflatuncu düşünceler yayılmaya çalışılıyordu. Müslümanlar artık kendilerini felsefenin içinde buldular ve hızla bu kültürlerle ilgilenmeye başladılar.

Gazali'nin yaşadığı hicri beşinci yüzyıla kadar İslam düşüncesinde önemli değişimler oldu. Bu gelişmeler sonucunda İslamiyet'e mal olmuş *felsefe*, *kalam* ve *tasavvuf* anlayışı doğdu. İslam alimleri bilimin hemen hemen her alanında faaliyet göstermeye başladılar. Bu bilimlerin içinde özellikle tıp, felsefe ve astronomi önemli yer tutmaktaydı. İslam aleminde bilimsel ilerlemenin hızlanmasının en önemli nedeni tercüme çalışmalarının yapılmasıdır. Eski Yunan filozoflarının tercüme edilmiş eserleri, Abbasilerin iktidara gelmesiyle Müslümanlar arasında görüldü. Hıristiyanlar, Yahudiler ve Suryaniler Yunanca ve Suryanice'de eserleri Arapça'ya çeviriyorlardı. Özellikle Memun zamanında felsefi

eserlerin tercümesine daha da önem verildi. Böylece İslam aleminde fikri manada pek çok çığır devri açıldı. Bu oluşum her alanda kendini gösterdi (Çubukçu 1998, 10-11).

Bazı Müslüman şahısların Yunan filozoflardan hareketle şüpheli fikirler ortaya atmaları İslam felsefesi açısından önemli bir adımdır. İslam dünyasında felsefe büyük düşünürler etrafından dönmüştür. İslam dünyasında felsefe seyrini ve dönüşünü büyük filozoflar bağlamında bu filozofları şöyle sıralayabiliriz: Gazali, İbn Sina, Farabi, Razi, Rüşd ve Suhreverdi'dir. İslam biliminde önemli bir yer teşkil eden Gazali felsefesinin İslam dünyasındaki yerini ele alacağım. Gazali'nin İslam felsefe geleneğini inşa edenlere karşı takındığı olumsuz tutumu onun eserlerinde görmek mümkündür. Gazali'nin kendi çabası ve birikimiyle elde ettiği felsefi bilgiler İslam felsefesine vücut vermiştir. Gazali yalnızca İslam kelamı geleneği değil İslam felsefe geleneğini de *metafizik* ve *epistemoloji* açısından büyük ölçüde yönlendirmiştir. Gazali'nin çalışmaları felsefi birikimle sünni dünyanın daha derinlemesine temas kurmasını sağlayıcı bir etki yaratmıştır.

Gazali'nin Hıristiyanlığa ret mahiyetinde yazdığı eseri İslam-Hıristiyan polemik tarihinde yepyeni bir çığır açmıştır. Gazali eserlerinde İsmaililere ve onun alt gruplarına şiddetle karşı çıkmasına rağmen onun yeni Platonculara karşı tenkitleri daha kuvvetli ve keskindir. Gazali'nin Grek felsefesine karşı hücumu özellikle Yeni Platonculara yani Farabi ve İbn Sina'ya karşı hücumlarında öne çıkar (Sözen, 2000, 402). Gazali'nin en büyük çıkışı ise filozoflara karşı yazdığı *Makasid el - Felasife* adlı eseridir. Gerçekten onun hücumlarının iki büyük hedefi olan Farabi ve İbn Sina'dır. Gazali bu eserinde İslam filozofları şahsında Yunan filozoflarını hedef almaktadır. Gazali'nin İslam bilimine kazandırdığı en önemli noktalardan birisi de bir sonucu ispatlamak için *matematik* ve *mantığı* kullanmasıdır. Gazali'ye göre matematik ve mantık din için zararsızdır. Ama metafizik ve tabiat gibi bilimler ise filozofları sapıklığa ve din açısından zararlı hale getirebiliyor. Gazali bütün görüşlerinin bütün filozofları eleştirirken inancını sağlam bir mantığa oturtmaktadır.

İslam dünyasında o zamanlar tartışılan en önemli konulardan biri de alemin ezeliyeti sorunu. *Tehafütin* ele aldığı birinci mesele yeni Platoncuların ve Aristo'nun ileri sürdüğü alemin başlangıcının olmaması sorunu. Yeni Platoncuların Sudür Torisini benimsemeleri onların tabii İslam'dan ayrılmalarına neden olmuştur. Gazali filozofların alemin kıdemi konusundaki görüşlerini üçe ayırır:

1. Alemin ezeli olduğuna inanan eski ve yeni çoğunluğun görüşü
2. Alemin zaman içinde yaratılmış olduğuna inanan Platonun görüşü
3. Bu mesele hakkında hüküm vermektan kaçman Galen'in görüşü

Alemin kadir olduğunu söyleyen görüşü reddinde Gazali alemin Allah'ın ezeli taktiriyle zaman içinde yaratılmış olduğunu savunur. Gazali'ye göre bu iddia herhangi bir ispat temeline dayanmamaktadır ve dogmatik bir görüştür. Daha sonra yeni Platonculara matematiksel bir delil sunar. Burada Gazali alemin kademini mantıken, evvelce geçmiş olan felekleri dönüşlerin sayısının sonuç olmasını gerektirir. Gazali buradan hareketle gezegenlerin güneş etrafındaki sabit dönüşünü örnek göstermekte ve bunun sonsuz olduğunu belirtmektedir. İbn Sina'nın "Allah aleme zaman bakımından değil, zat bakımından öncedir." görüşüne ise Gazali zamanın yaratılmış olduğunu desteklemek için kesin bir tavır alır. Alem yokken Allah vardır ve zamanı da Allah yaratmıştır (Gündoğdu 2000, 442).

İbn Sina, Farabi ile birlikte meşşai geleneğinin en büyük iki filozofüdür. İbn Sina özellikle Aristoteles'ten etkilenmiştir. Aristo felsefesinin İbn Sina tarafından sistemleştirilip bölümlenmiş olan disiplinlerini birer birer ele alarak değerlendiren düşünür Aristo felsefesini İslam dini ve düşüncesi konumunu belirlemeye çalışmıştır. İbn Sina felsefi sistemde "varlığı" Farabi'den esinlenerek ele almıştır. İbn Sina "varlık"ı üç kategoride toplamaktadır. *Vacib*, *mümkün* ve *mümteni* olmak üzere bu üçlü "varlık" anlayışı İbn Sina için zihinsel bir ayırım teşkil etmektedir. İbn Sina'ya göre mümteni hiçbir zaman var olamaz ve varlığı düşünülemez. Felsefi dilde *Vacibu'l-Vucüd* olarak ifade edilen zorunlu varlık İbn Sina felsefesinin temelini ve açık seçiklik bakımından da başlangıç noktasını belirtir. İbn Sina'ya göre *Vacibu'l-Vucüd*, varlığı zorunlu olan yokluğunun var sayılması zihnin bir çelişkiyi doğuran varlıktır. *Vacib varlık* hakiki varlık olup mümkün varlıkların da varlık nedenidir. Mümkün varlıklar ise varlık ve yoklukları bir terazinin boş kefeleri gibidir (Okumuş 2000, 342).

Ona göre mümkün varlıkların yokluğunu veya varlığını kabul etmek zihinsel bir çelişki doğurmamaktadır. İbn Sina'ya göre *Vacib Varlığın* zatı denince "varlığı", varlığı denince zatı anlaşılır. Zatı düşünüldüğünde varlığı zorunlu olduğu için hiçbir zaman yokluğu düşünülemez. İbn Sina "hak" kavramını ortaya atarak haktan mutlak anlamda, zatında varlıktan ise sürekli varlık anlaşılır. Gazali, *el-Makasdd'a* İbn Sina'nın *Vacibu'l-Vucüd*'da belirttiği "hak" ismiyle ilgili yaklaşımını aynen benimsemiş ve ondan yararlanmıştır. Ayrıca Gazali'nin İbn Sina'dan Allah'ın varlığını ispatı için İbn Sina'nın ileri sürdüğü delillerden de yararlanmıştı. İslam felsefesine yön veren bu iki düşünür her ne kadar farklı yanları varsa da buluştukları ortak yanları da vardır. Gazali; İbn-ı Sina'yı eleştirmekle birlikte bazı noktalarda ondan etkilenmesi İslam felsefesinin dönüşümü ve ilerleyişi açısından önemli bir noktadır.

İbn Sina'nın İslam felsefesine Vacibü'l-Vucüd'da kazandırdığı diğer önemli gelişme ise Allah'ın varlığının ispatıdır. İbn Sina, Allah'ın varlığının ispatı için felsefi bir yaklaşımla fiziki anlamda kanıt göstermeden varlık sözünü açık ve seçikliği esas almakta, Allah'ın varlığını bizzat varlık fikriyle ispatlamaktadır. Buna ontolojik kanıt diyor (Okumuş 2000, 346-347).

Gazali'nin ortaya attığı “kelamcılar” ve “sıddıklar” fikrinde ise Gazali, “sıddıkları” İbn Sina'dan etkilenerek ortaya atmıştır. Gazali Allah'ı varlığa delil sayanları İbn Sina'da olduğu gibi sıddıklar olarak kabul etmektedir. Varlığı Allah'a delil olarak kabul edenleri ise kelamcılar olarak kabul etmektedir.

İbn Sina'nın öncülüğünü yaptığı bir başka konu da evren anlayışıdır. Gazali, Eş'ari geleneğinin evren anlayışına karşı çıkmaktadır. İbn Sina'ya göre evren, mevcut olan evrenlerin en mükemmelidir. Ona göre Allah her şeyi bir amaç için yaratmıştır. Evrende bir kusur, başboşluk ve kendiliğinden oluşan herhangi bir şey yoktur. İbn Sina, evreni mükemmel olarak görüp, iyiliği alemde hakim ve kötülüğü ise kendinde salt bir varlığı olmayan daha doğrusu kemalin yokluğu olarak kabul eden bir yaklaşım olarak kabul etmektedir. Felsefe tarihinde tanrının adetini ele alan “tanrı” ve “adalet” kelimelerinin birleşmesiyle oluşma bir *teodise* anlayışı vardır.

İslam felsefesinde yankı uyandıran diğer önemli bir gelişme ise Sudür Teorisi'dir. Sudür, kavram olarak bir şeyden akmak, çıkmak anlamında olup her şeyin “Bir” olandan çıkmasını ifade eder. Başka bir deyişle alemin Tanrı'dan çıktığını belirtir. Sudür, kainatın çeşitli varlıklar sebebiyle oluştuğunu savunan felsefi bir anlayıştır (Sözen 2000, 403). Sudür Teorisinin öncülüğünü Farabi ve İbn Sina yapmaktadırlar. Bu filozoflara göre evrenin yaratılması Allah'ın hür iradesiyle oluşmuştur. Bu yaratmada bir sürecin gerekliliği vardır, tıpkı bir gülden kokunun yayılması, ışık kaynağından ışığın yayılması gibi ömek olarak gösterilebilir. Bunlara göre Tanrı kendisinden hiçbir şey eksiltmeden Sudür ettiğini ifade ediyorlar. Onlar tanrı ile bu maddi alem arasında “akıl” adını verdikleri bir takım manevi varlık katmanları koymuşlardır. Yaratmayı bir süreç içerisinde değerlendirmişlerdir. İslam aleminde büyük yankılar uyandıran bu teori Gazali tarafından eleştirilmiştir. Gazali alemin Allah'ın yapısı olduğunu, Sudür fikrinin üç yönden olmayacağını savunmaktadır.

1. Fail Yönünden: Failin kesin bir irade sahibi olması gerekir. Filozoflara göre Allah'ın hiçbir sıfat olmadığından, mürid de olamaz. Bu yüzden Allah'tan sadır olan şey, zorunlu olarak Sudür etmektedir.
2. Fiil Yönünden: Alem kadimdir. Fiil ise olaydır.

3. Fiil ile Fail Arasında Ortak Olan Nispet Yönünden: Filozoflara göre Allah her bakımdan birdir. Bir olandan sadece bir sadır çıkabildiğine göre, alem ise birçok şeyden oluştuğuna göre, alem Allah'tan nasıl çıkmış olabilir? (Sözen 2000, 404). Gazali gerekçe olarak öne sürdüğü bu üç yaklaşım Sudur Teorisini çürütme mahiyetindedir. Farabi ile İbn Sina, Müslüman kimlikleriyle Allah'ın evreni ezeli yaratıcısı olduğunu inkar etmemişler fakat onlar kainatın tanrı tarafından geçmişteki belirli bir zamanda sırf yokluktan yaratmadığını savunurlar. Farabi ve İbn Sina, Aristoteles'in fikirleriyle İslamın yoktan yaratma tezinin uzlaştırılması bağlamında Platonun görüşlerinden esinlenerek bir Sudür Teorisini ortaya atmışlardır. Farabi'nin Yunan felsefesindeki alemin ezelliği ve ebediliği fikrini, İslamın yaratılmış alem fikri ile uzlaştırmayı Sudür Teorisine dayandırdığını görmekteyiz. Aristoteles, kendinden önceki filozofların alemin yaratılmış görüşünü benimseyen filozofları eleştirmiştir. Aristoteles, evrenin ezelliği ve alemin yaratılmış olduğunun imkansızlığını savunmuştur. Aristoteles'ten etkilenen Farabi ise bu noktada eleştirilere maruz kalmıştır.

Farabi'de en önemli konulardan birisi de Tanrı - evren ilişkisinin ne şekilde olduğudur. O böyle bir mesele karşısında yine Aristoteles'in fikirlerinden yola çıkmıştır. Aristoteles'in "Birden ancak bir sadır olur." İlkesini dayanak noktası olarak alıyor. Farabi, Zorunlu Varlık'tan, birinci aklın Sudür'ünü izah etmek suretiyle, Bir'den çokluğun nasıl meydana geldiğini temellendirmeye çalışmaktadır. Farabi'ye göre ilk varlıktan çıkan şey *akıldır*. Akılda bir *çokluk* söz konusudur. Özü bakımından mümkün ilk olduğu için zorunlu varlıktır. Yalnız akıl henüz cisimleşmediği için cevher halindedir. İlk mevcuddan ikincisinin vücudu taşar. O kendi zatını ve ilk varlığı akleder. İlk mevcudu akletmesi sebebiyle ondan bir üçüncü aklın gelmesi gerekir. Mekanizmanın böyle işlemesi sonucunda evren oluşur (Sözen 2000, 403). Periyodik yapılanmaya dayalı bir sistem kuran Farabi, her akıldan başka bir akıl ve gökyüzüne ait bir varlık meydana gelmektedir. Bir yandan da Farabi *bilmekle yaratmayı* bir birine eşit tutmaktadır. Ona göre bir şeyi var edebilmek için onu bilmek gerekiyor. Böylece Allah birinci akılı Sudür etmiş ve sistemde çokluk oluşmuştur. Bu haliyle yedi akıl alemini yaratmıştır.

Sonuç olarak, Farabi ve İbn Sina gibi Müslüman filozoflardan temellendirilen Sudürcü Teoriye şiddetli eleştiriler yöneltilmiştir. Bu eleştirilerden en büyüğü ise Gazali'nin eleştirisidir. Gazali bu teorinin akıl yürütme üzerine kurulu olan *spekülasyonlar*

olduğunu savunur. Teorinin temellerinin Eflatunculuğa dayanması Gazali'yi rahatsız etmiştir. Gazali, Yeni Eflatuncuların çokluğun ve kaynaktaki düzen için getirdikleri kanıtları geçersiz olduğunu söylemektedir. Gazali'ye göre Yeni Eflatuncular Allah'ın birliğinin korunmasında başarısız kalmışlardır. Filozofların Tanrı hakkındaki görüşleri herhangi bir bilgi değeri taşımamaktadır. Sadece *tahmin* ve *zandan* ibarettir. Bu yüzden Gazali, İbn Sina ve Farabi'nin Müslüman filozoflar olarak ilahiyat konularında başarısız kaldıklarını savunmaktadır. Genel olarak Gazali, tenkitlerinde Farabi ve İbn Sina şahsında Yunan filozoflarına yapmaktadır. Gazali, kesinlikle felsefeyi değil, filozofların dış kaynaklanm eleştirmektedir. Gazali'nin İslam dünyasında başlatmış olduğu *Tehafütler* tartışması her ne kadar farklı bir paradigmaya yol açsa da İslam felsefesi için önemli bir zenginliktir. İslam dünyasında bilimin bu noktada olması bu üç düşünürün (Gazali, Farabi, İbn Sina) katkısı büyüktür. Çünkü tamamıyla İslam felsefesi bu üç düşünürün etrafında değişim ve dönüşüm geçirmiştir.

Gazali'nin Felsefeye Karşı Tutumu

Hayatının ilk yıllarında akaid, fıkıh, kelim, mantık, felsefe, hadis ve matematik gibi ilimleri tahsil eden Gazali, daha sonra hocası İmamul-Harameyn el-Cüveyni'nin katkısıyla nizamiye medresesinde ilim öğretmekle meşgul olmuş ve bu sayede kendini geliştirme imkanı bulmuştur. Selçuklu sultanlarının Gazali'yi desteklemeleri onun felsefi yaşamının ilerlemesinde büyük önem arz etmektedir.

Gazali, hayatının büyük bir bölümünü Batınilerle mücadeleyle geçirmiştir. Gazali'nin felsefi dünyası özellikle bu yönde yoğunlaşmıştır. Gazali, felsefeyi herhangi bir üstattan öğrenmedi. Bağdat'ta öğrencilerine ders verirken felsefeyle tanışıp onu kendi çapında geliştirdi. Gazali; önceki filozofların görüşlerini göz önünde bulundurarak, kendi mantığını sistemli bir şekilde kullanıp, kendine has bir felsefe geliştirdi. Gazali'nin Bağdat'ta felsefeyle uğraşması iki yılını aldı. Gazali'nin o dönem okuduğu başlıca kitaplar: İbn Sina ve Farabi'nin eserleri artı İhvan as-Safa'nın risaleleri idi (Çubukçu 1998, 81). Gazali, felsefeyi öğrendikten sonra ilkin filozofların bilgi ve davalarını bildiği gibi ortaya koymak üzere *Makasid al-Felasife*'yi yazdı (Okumuş 2000, 341). Bu eser Gazali'nin gerek İslam aleminde gerekse Hıristiyan aleminde tanınmasında önemli rol oynamıştır. Eser Latince'ye çevrilerek Avrupa'da okutuldu. Bunun yanında Almanca, İspanyolca, Türkçe, Suryanice ve Fransızca'ya da çevirisi yapılmıştı.

Gazali'nin bir başka eseri olan *Kitabu Acaib al-Kalb* Gazali'nin felsefe serüvenini anlatan başka bir eserdir. Gazali'nin *el-Maarif al-Akliye* adlı eseri de felsefi konulara ağırlık vermektedir. Gazali'nin felsefi gelenekle temasının ardından elde ettiği bilgileri

nasıl yorumladığı, içselleştirdiği ve meşrulaştırdığı onun felsefi serüvenini ortaya koyan bir başka konudur. Gazali felsefesine birçok düşünür tarafından eleştiriler gelmiştir. Ebü'l-Velid et Turtuşi, Ebü Abdullah el-Mazari, Ebü Bekr İbnü'l-Arabi gibi düşünürler Gazali'yi kınamışlardır. En büyük eleştiri oklan ise Gazali'ye İbn Teymiyye'den gelmiştir. Fakat Gazali, bu eleştirilerden yılmamış ve bunları belli bir anlamlandırma şeklinde değerlendirmiştir. (Kutluer 2000, 256)

Bilindiği gibi Gazali'nin felsefeye duyduğu ilgi onun tabiatındaki hakikatı arama sevdasından kaynaklanmaktadır. Düşünür felsefenin entelektüel kişiliğinin rengini boyayan etkileri üç kategoride toplamıştır Birincisi İslam geleneğinden farklı olarak bilimin ele alınması, ikincisi felsefi birikimin ortaya koyduğu başarıların benimsenmesi, esasen dine ilişkin menfi veya müspet bir içeriğe sahip bulunmasıdır. Son olarak da din ve aklın İslam dini geleneğine muhtemel katkıları bakımından makul görülmesi, Müslüman bir bilginin düşünüş biçimini yönlendiren akli yapıya aykırı olmamasıdır. (Kutluer 2000, 256-257)

Gazali, *el-Munkız* 'de felsefecileri üç bölüme ayırmaktadır:

1. Dehriler
2. Tabiatçılar
3. İlahiyatçılar (Çubukçu 1998, 82)

Dehriler, yaratıcı bir Allah'ın varlığını kabul etmezler. Bunlara göre insan, hayvan ve diğer varlıklar ezelden beri vardır. Bunun böyle sonsuza dek süreceğini savunurlar. Tabiatçılar ise doğa düzenini ve hayvan alemindeki düzenliliği göz önünde bulundurarak bir yaratıcının varlığını kabul ederler. Yani onlara göre Allah vardır. Fakat ölümden sonra hem ruh hem de nefis ölür. Dirilmeyi kabul etmedikleri gibi ahiret hayatının varlığını da inkar ederler. İlahiyatçı filozoflar ise Yunan filozoflarından Aristo, Sokrates ve Eflatundan başlayarak İslam filozoflarından Farabi ve İbn Sina gibi filozoflardır. Gazali'ye göre büyük filozoflar ilahiyatla uğraşmalarına rağmen şeriat bakımından küfür tohumları bırakmışlardır. Gazali'ye göre Aristoteles felsefesinin bir kısmı *küfür*, bir kısmı *bid'at* ve bir kısmı da *hakikattir*. Gazali, Aristo şahsında İbn Sina Farabi'yi eleştirerek bunların felsefesine yirmi maddede hücum ediyor. Bunu *Tehafut'ul-Felasife* 'de cevap vermiştir. Gazali şu hükümlere varıyor:

1. Felsefecilerin alemin ezelliği konusundaki görüşleri yanlıştır.
2. Alemin sonsuz olduğu fikri yanlıştır.
3. Allah'ın aleminde Allah'ın eseri olduğuna dair verdikleri deliller yetersizdir.
4. Felsefeciler, alemin yaratıcısının varlığını ispatlamaktan acizdirler.

5. Filozoflar Allah'ın birliğine ve iki ilahın mevcudiyetinin imkansızlığına dair yeterli delil verememektedirler.
6. Onların Allah'ın sıfatlarını inkar etmeleri hatadır.
7. Allah'ın zâtı cins ve fasla ayrılamaz gerekçesiyle Allah'ın tarifi yapılamaz demeleri yanlıştır.
8. “Allah mahiyetsiz basit bir varlıktır” demekle hataya düşmüşlerdir.
9. Onlar Evvelin cisim olmadığını açıklamaktan acizdirler.
10. Felsefeciler alemin bir yaratıcısı olduğunu ispat edemediler. Bu yüzden sapıttılar.
11. Allah'ın kendi zatı dışındaki şeyleri bildiğini ispatlamaktan acizdirler.
12. Allah'ın kendi zatını bildiğini söylemekten acizdirler.
13. Allah'ın cüziyatı bilmeyeceğini dair iddiaları yanlıştır.
14. Evrenin yaratmasında semavi kürelerin hayatları olduğuna ve bir iradeyle sahip nefsten çıkan dairevi hareketlerle Allah'a itaat ettiklerini dair hiçbir makul delil verememektedirler.
15. Semavi kürelerin belli bir amacı ve kendilerine hareket veren bir arzuları bulunduğunu iddia etmeleri yanlıştır.
16. Semavi nefislerin cüziyatı/tikelleri bileceği ve onlar üzerine tesir edeceği hakkındaki görüşleri de yanlıştır.
17. Felsefecilerin bazı şeylerin tabiat kanununa ve adete aykırı olarak meydana geleceği inkar etmeleri hatadır. Yani onların *illiyet* nazariyesine dayanarak mucizeyi inkarları yanlıştır.
18. Onlar insan nefisini cisimsiz ve arazsız olarak kendi kendine kaim bir cevher olduğu hakkındaki iddiaları kuvvetli delillerle ispat edemiyorlar.
19. Beşeri nefislerin yok olmayacağına dair de yeter delil veremiyorlar.
20. Cesetlerin dirileceğini, cennetin zevklerini ve cehennem elemlerini inkarları her bakımdan batıldır. (Çubukçu 1998, 83)

Gazali'nin felsefeciler alemin kıdemi hakkındaki görüşlerini felsefi bir bakış açısıyla çürütmesi dikkat çekicidir. Filozoflar bu konuda birkaç delil ortaya atmıştır ve Gazali bu fikirleri nedenleriyle birlikte deliller göstererek çürütmüştür. Bu delilleri kısaca ele alarak Gazali'nin bu konudaki cevaplarını ele alacağız:

1. Felsefecilere göre Kadim'den *alem* çıkmaz. Çünkü, alemin vücudu için müreccih yoktur.

Gazali'nin bu konudaki cevabı ise şöyledir: Allah kesin olarak her şeyi her zaman ve her yerde yapmaya Kadir'dir. Alemi ihdas etmek için istediği zaman tercih etme kudretine sahiptir. Eğer Allah bu serbestliğe sahip olmasaydı, iradesinin mukayyed olması gerekirdi.

2. Felsefecilerin bir diğer delilleri ise şöyledir: Allah aleme zaman bakımından değil, zat bakımından takaddüm etmiştir. Felsefecilere göre bu 2'nin 1'den önce gelmesi gibidir. Birinin evvel, diğerinin sonra olması imkansızdır. Allah, aleme ve zamana zatla değil zaman bakımından takaddüm etmiştir. Bu ise alemin ve zamanın varlığından önce içinde yokluk olan ezeli bir zamanın bulunmasını gerektirir. Zamandan önce zamanın olması ise imkansızdır. Onun için zamanın sonsuzluğunu kabul etmek gerekir. Eğer zamanın sonsuzluğu kabul edilirse kıdem de zorunlu olarak ortaya çıkar.

Gazali'nin bu konudaki cevabı ise şöyledir: Allah zamana ve aleme takaddüm etmiştir. Sözüyle şunu anlamalıyız. Allah varken alem yoktu, sonra Allah'la beraber alemde var oldu demektir. Birincisi hem Allah'ın varlığını, ikincisinde ise hem de alemin varlığını kabul etmek gerekiyor. Gazali'ye göre zaman gibi bir unsurun araya girmesinde zorunlu bir durum yoktur. Zamanın varlığı kabul edilmese de olur. Zamanın sonsuzluğunu kabul edenler ancak vehme düşenlerdir. Allah vardır sözünde bir geçmiş anlamı aranmamalıdır. Zaman, ancak hareketten doğar. Hareketten başka bir alanda zaman aranmamalıdır.

3. Felsefecilere göre her hadisten önce bir madde vardır. Hiçbir hadis/sonradan meydana gelme maddeden bağımsız oluşamaz. Madde *hadis* değildir. Hadis olan maddenin geçirdiği değişimlerdir. Hasılı imkan kendi başına kaim bir zat değil, maddenin bir vasfı olarak kabul etmek gerekir.

Gazali'nin cevabı ise şöyledir: *İmkan*, *imtina* ve *vacib* aklın hükümleridir. Bunlar vasıf sayılmak için herhangi bir şeye muhtaç değildirler. Eğer imkan, izafe edilecek bir şeye muhtaç olursa imtinanında izafe edilecek bir mevcuda ihtiyacı vardır. Bu ise imkansızdır. Gazali, bu cevaplarla filozofların görüşlerini çürütürken ölümden sonra dirilmeyi, cennet ve cehennem varlığını ve nefsin sonsuzluğunu da ispatlamıştır. Felsefeciler özellikle cesetlerin tekrar dirileceği konusuna karşı çıkıyorlar. Gazali bu konuda şöyle diyor: Alem sonsuzdur, nefsler ise hadistir. (Çubukçu 1998, 85)

Gazali'nin üzerinde durduğu başka bir konu ise sebep - sonuç arasındaki ilişkidir. Ona göre sebep ile sonuç arasındaki bağlantı *zorunlu* olarak doğmaz. Belli bir sebepten sonra aynı sonucun her zaman olacağı kesin değildir. Yani tabiat olaylarında *kanunlardan* bahsetmek yanlış olur. Tabiat olaylarında Allah hür iradesiyle bazı sebeplerden sonra bazı sonuçlar doğurmuştur. Biz Allah'ın her zaman aynı sebepten sonra aynı sonucu doğurduğuna alıştığımız için zorunlu sebep-sonuç ilişkisi olduğunu zannederiz. Halbuki Allah istese bir gün alışılmış bağlantıları başka türlü yaratabilir. Gazali, böylece mucize meselesini meşrulaştırır. (Ülken 1993, 334)

Gazali felsefesinin asıl orijinal yönlerinden birisi de *dogmatik ve rasyonel felsefenin öteki alemi ve sonsuzluğu keşfetmeyeceğini* iddia etmesidir. Ona göre her türlü gerçeğe ancak temizlenmiş bir kalp ile ulaşılabilir. Böylece Gazali bu üstüpla kendine has bir gerçeği bulma yolu bulmuştur.

Gazali felsefesinde *akıl*ın önemi büyüktür. Ona göre aklın dört anlamı vardır:

1. İnsan nazari bilgileri kavramak için doğuştan sahip olduğu akıl; insan bu akıl ile hayvandan ayrılır. Bu kalbe Allah tarafından atılmış bir nur sayesinde biz eşyaları kavrarız. Gazali bu akıl türüne *kabiliyet* adını vermektedir.
2. Yetişkin bir çocukta veya normal bir insanda yerleşmiş bulunan zaruri bilgilere de akıl adı verilir. Normal yaşamın devamı için sahip olunması gereken bilgiler bu akıl kategorisi içinde yer alır.
3. Gazali, tecrübeler sonucu elde edilmiş bilgiye bazen akıl adını vermiştir. Bu akıl türü şöyle ifade ediliyor. Herhangi bir alanda deneyimli ve bilgisi olanlar akıllı, olmayanlara ise cahil deriz.
4. Gazali, işlerin akıbetini bilmek, geçici şehveti yok ederek devamlı saadeti kazanma kabiliyetine de akıl diyor. (Çubukçu 1998, 87)

Gazali, *İhya ve Mizanü'l - Amel'de* aklın önemi üzerinde durmuştur. Ona göre Allah insanı akıllı yaratmakla onu en şerefli varlık olarak dünyaya göndermiştir. Gazali'nin akla bu kadar önem vermesine rağmen akılla *gerçek bilgiye* ulaşamayacağını belirtmesi ve gerçek bilgiye kalp ile ulaşabileceğini savunması şaşırtıcıdır. Gazali'ye göre akıl doğru bilgiye ulaşma açısından bir basamaktır. Akıl şeratsız doğru yolu bulamaz. Şeriat bina gibidir. Akıl ise onun temelidir. Akıl ve şeriat birbirine zıt olmayıp birbirini tamamlayıcı niteliktedirler. Şeriat hiçbir zaman aklın değerini inkar etmez.

Gazali'ye göre dini açıdan zararlı olan yön felsefeye şimdiye kadar İslam bilginlerinden hiç kimsenin gerçek ve tutarlı anlamda bir eleştiri getirememesidir. Gazali,

felsefecileri *Dehriler*, *Tabiatçılar* ve *ilahiyatçılar* olarak üç kısma ayırdıktan sonra daha çok ilahiyatçılar üzerinde durmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Aristoteles'in Gazali için ayrı bir önemi vardır. Gazali, Aristo'yu Tanrı konusunda eleştirmekle beraber Aristoteles'in mantığı tertib ve bilimlere tehrib ettiğini söyleyerek mantık ve bilimin koruyucusunun Aristoteles olduğunu kabul eder. Gazali, İslam felsefecilerinden Aristoteles felsefesini en iyi temsil edip nakleden İbn Sina ve Farabi olduğunu da söyler. (Durusoy 2000, 303-304)

Gazali, felsefi bilimleri belli bir sıraya göre kaynağını ve din için olumlu - olumsuz noktası açısından ele alır. Gazali bilimleri şöyle sıralamaktadır:

1. Riyaziyat, dini konuların kanıtlanıp kanıtlanmamasıyla ilgisi olmayan açık bilgilerdir. Bu bilgilerin kanıtlara ihtiyacı yoktur. Bunlar: matematik, astronomi ve geometri gibi bilimlerdir. Gazali'ye göre riyaziyat, ilminin din açısından iki tür zararı vardır. Birinci zararı, bu ilimle uğraşan bir kişinin dinin diğer unsurlarını da kesin ve kanıtlı sanarak onları hafife alması. İkinci zararı ise bilgisiz bir Müslümanın Riyazi bilimlerle birlikte toptan bütün felsefi bilgileri ret ederek dine hizmet etmeye çalışmasıdır.
2. Mantık ilminin, Gazali'ye göre din açısından herhangi bir olumlu veya olumsuz yanı yoktur. Mantık, Nazar ehli Kelamcılarının kanıt konusunda anlattıklarıdır. Mantığın tehlikesi ise filozoflardan nakledilen dine aykırı bilgilerin mantıkla temellendirilmiş olduğunun belirtilmesidir.
3. Fizik biliminin içine tıbbı da ekleyen Gazali, birkaç konu dışında fizik ilminin inkarının yapılmayacağını söylemektedir.
4. *Metafizik*, Gazali tarafından eleştirilmiştir. Gazali'ye göre filozoflar, metafizik alanında mantıkta söyledikleri kanıtların şartlarına uymadılar.
5. Yönetim ve kamu yararına ilişkin siyaset ilminde ise Gazali'ye göre filozoflar bu tür bilgileri Allah'ın Nebilere gönderdiği kitaplardan almaları gerektiğini savunmaktadır. (Durusoy 2000, 305-306)

Gazali'nin ilimleri bu şekilde temellendirmesi onun felsefi serüvenini bu bölümlere göre ele alıp incelemesinde kolaylık sağlamıştır.

Gazali'nin Konumu

Gazali'nin yaşadığı dönemde haricilik etkisini yitirmişti. Mutezile ise bitme noktasındaydı. Gazali'nin asıl tehlikeli olarak gördüğü şey ise bazı İslam düşünürleri Yunan kökenli felsefeden hareketle (Farari, İbn Sina) Yunan düşünce yapısını İslam inanış ve düşüncesini yaymaya çalışmalarıydı. (Çubukçu 1964, 38)

İslam aleminde çeşitli inançların ve görüşlerin olması ve hatta çelişki ve zıtlıkların yaşanması Gazali'yi rahatsız etmiştir. Yetişme tarzı ve geleceğin etkisiyle Gazali sunniliğe bağlı kaldı ve eserlerini bu doğrultuda yazdı. Felsefeyle ilgili eserleri inceleyip büyük alimlerden ders aldı. Bu onun kelam anlayışında bir değişmeye neden oldu. Bu onu şüpheye götürerek İslam dinini bir filozof bakış açısıyla incelenmesine neden oldu. Gazali, İslam dünyasında ve diğer ilim çevrelerinde merkezi bir konum teşkil ediyordu. Kısa sayılabilecek ömürde sayıca çok fazla eser bıraktı. Gazali'nin İslam dünyasındaki bu şöhreti sayısız eserleri ve yetiştirmiş olduğu sayıca fazla talebesi vasıtasıyla pek çok alanda kendi zamanına kadar gelen birçok düşünce çizgisini aşarak kendine has özgün düşüncüler üretti.

Gazali'nin İslam alemine ve düşünce dünyasına katkısına baktığımızda çok farklı perspektiflerle karşılaşırız. Gazali'nin İslam düşüncesine olan katkısı yadsınamaz. Gazali, Aristoteles'in formel mantığına İslam aleminde meşruiyet kazandırarak asırlarca formel mantığın medreselerde okunmasına sebep olmuştur. Gazali'nin birçok eserinde formel mantığın etkisini görmek mümkündür. Gazali'nin eserlerinde sistematığın ve planın olması bu formel mantığın kullanılmasıyla ilgilidir. Gazali formel mantıkla ilgili bilgileri *el-Mustasfa* adlı eserinde verir. (Bingöl 2000, 301)

Gazali'nin filozoflara yönelttiği temel epistemolojik eleştiriye göre mantıkta bizzat kendinde öngördükleri ilkeleri göz ardı edip, tecrübemizin dışında kalan bir alanla ilgili kesin sonuçlara ulaştıklarını iddia etmeleridir. Gazali'ye göre akıl, genel olarak tecrübe ve duysal dünya hakkında herhangi bir ihtimal dahi olsa kesin bilgiye ulaşmaktır. Ama bu her zaman gerçek sonucu vermez. Ancak mantık ve matematikle gerçek bilgiye ulaşmak mümkündür (Bingöl 2000, 276). Gazali akla dayalı bir teolojinin imkansızlığını ifade eder. Ona göre beşeri doğruluk ölçütleri, metafiziğin alanında doğru olanı tanıma gücünden ve imkanından yoksundur. Gazali'nin özellikle gerçek bilgiye mantık kuralları çerçevesinde ulaşılmasının mümkün olduğunu belirtmeye çalıştığı için İslam biliminin ilerlemesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Gazali Platoncu ve Aristotelesci fikirleri kullanmak ve Meşailerden yararlanmak, akabinde de onları kendi İslami düşüncesine adapte etmek suretiyle Müslüman düşünürler için yeni bir bakış açıları sunmuştur. Gazali'nin kendi çabasıyla bunu gerçekleştirmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Gazali'nin diğer İslam filozoflardan farklı ve en önemli özelliği *şüphesiyle iman* yeniden bulmasıdır.

Gazali, özellikle Yunan filozoflardan etkilenen Farabi ve İbn Sina'nın Sudürcü teorilerine büyük eleştiriler getirerek günümüze dek sürmesinin önüne geçtiğini söyleyebiliriz. Gazali'nin İslam filozoflarına tenkitleri onların şahsında doğrudan Yunan filozoflarının görüşlerine yöneliktir. Gazali'nin almış olduğu felsefi tesir hemen hemen her eserinde az çok görülür.

* Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed al - Gazali h. 450m. 1058 Horasan'ın Tüs vilayetinde dünyaya geldi. Henüz küçük yaşta babasını kaybetti. Babası onu ve diğer oğlu Ebü'l - Futuh Ahmed al Gazali'yi Nessac adında fakir bir arkadaşına emanet etti.

Kardeşlerin tahsilini babasından kalan az miktardaki nafakayla bu zat sürdürdü. Daha sonra Yusuf Nessac iki kardeşin tahsil hayatlarını sürdürmeleri için onları bir Medresede eğitim görmelerini daha uygun gördü. İki kardeş Medresede (Nizamiye Medreseleri'nde) eğitimlerini tamamladıktan sonra Gazali memleketi Tüs'ta Ahmed b. Muhammed Razekamden bir müddet fıkıh aldıktan sonra Cürcana gitti. Gazali Cürcan'dan döndükten sonra memleketi Tüs'ta üç sene içerisinde Cürcan'da almış olduğu bütün ders notlarını ezberledikten sonra Nişabur'a giderek o zamanın tanınmış bilgini imam al-Harameyn'in derslerine devam etmeye başladı. Harameyn'nin vefatına kadar bu zatın Nişabur nizamiyesindeki derslerine devam ettiği ve onun en gözde üç öğrencisi arasında yerini aldı. Harameyn'nin vefatından sonra Gazali Nişabur'da daha fazla kalmadı. Yirmi yedi yaşlarında iken ünlü vezir Nizam'ül - Mülk'ün baş müşaviri olarak çalıştı ve devrin devlet idaresi hukuku ve siyasi olayları hakkında bilgi edindikten sonra Mizanül-Mülk onu otuz üç yaşında iken Bağdat Nizamiye Medresesinin baş müderrisliğine tayin etti.

Bağdat'ta derse başlayan Gazali'nin hayatı parlak başarılarla geçmiştir. Üzü birçok tarafa yayılmıştır. Öğrencileri yanı sıra devlet idaresinde çalışanlarla ondan ders almaya başladılar. Düşünür bütün ömrü boyunca yaptığı çalışmalarda İslamiyet'in diğer dinlerden ve felsefeden daha üstün olduğunu ispatlamaya çalıştı. Gazali'nin iş dünyası huzurlu değildi. Fitri merakı ve hadiselerin hakikatini anlamaya olan susamışlığı onun Bağdat'tan çıkmasına neden oldu. Kendisini bilgi üzerine düşünmeye sürüklemiş ve bilgi üzerine eleştirisi; onu bilginin inkarına yani septsizime kadar götürmüştü. Sahip olduğu bilgileri eleştiri süzgecinden geçirmeye başladı. Gazali'nin *kelam, felsefe, Batnilik ve tasavvuf* diye ayırdığı çağının dört ana akımı üzerindeki eleştirisi onun bu sefer kendi kendisiyle hesaplaşması ve aynı tenkitçi bakışını bu sefer kendi üzerine çevirmeye yöneltmiştir.

Eserleri

Gazali'nin bazı eserlerinde bazı problemler vardır. Bu problemlerden ilki onun bir kısım eserlerinin *kaybolmuş* olabileceği ihtimalidir. Tarihte onun eserleriyle ilgili farklı görüşler vardır. İkinci problem ise onun bazı eserlerinin arasında *görüş farklılığının* olmasıdır. Bazı düşünürler bunu olduğu gibi aktarıırken bazıları ise eserleri arasında görüş farklılığını sebepleri ile birlikte söylerler. Bunlara göre görüş farklılıklarının nedenleri farklı zaman ve mekanlardan etkilenmiş olabileceğini savunurlar. Bir kısım düşünür ise bu sorunu eserleri arasında çelişkidenden ziyade Gazali'nin hitap ettiği kesim ile ilgili görür. Bu iddiaya göre Gazali'nin hitap ettiği farklı statüdeki kişiler muhataplar nedeniyle oluşmuş olduğu söylenir. Bir diğer iddiya ise Gazali adına sayılan *bütün eserlerin ona ait olmaması ve bir kısım eserlerin ise onun adına uydurulmuş ihtimalinin* olmasıdır.

Gazali, "ansiklopedik" değeri bilinen çok yönlü bir düşünürdür. Onun *Munkız Mine'd-Dalal, Makasid'el-Felasife ve Tehafütü'l-Felasife* dünya klasikleri arasında yer alır. Gazali'nin düşünce hayatında geçirdiği devrimler ve bunalmaları anlattığı eseri *el-Munkız Minad-Dalal'dır*. Bu eser Rousseau'nun itiraflarına ve Descartes'in "Metot Üzerine Konuşmalar"ına benziyor. Gazali'nin en çok ses getiren eserleri ise *Makasidü'l-Felasife ve Tehafütü'l-Felasife* diye iki eserdir. Birincisi filozofların kanıtlarını saymaktadır. İkincisinde ise Gazali bu kanıtları eleştirel bir şekilde reddetmektedir. Gazali *Tehafüt* adlı eserinde yirmi konuda filozoflara hücum ediyor. Özellikle burada üç önemli konu ağır basmaktadır. Bunlar; alemin yoktan varoluşunu inkar etmek, Allah'ın yalnız tümelleri bildiği tikelleri bilmediği yönündeki kanıtları ve haşrin yeniden dirilmenin bedensiz olacağını kabullenmeleridir. Gazali özellikle bu üç konuda filozoflara karşı çıkıyor. Onları fikirlerini mantiki ve sebepleriyle birlikte çürütmeye çalışmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Çubukçu, İ. Agah, Gazali ve Şüphecilik, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1998.
2. _____, İ. Agah, Gazali ve Batnilik, Yapı Kredi Yay., Ankara, 1964.
3. Durusoy Ali, "Gazali'de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi", İslami Araştırmalar Dergisi, 3-4, (2000), Afikara, s.303-304.
4. Gündoğdu, Hakan, "Gazali'nin Teolojik Hermenötiğine Yorumlayıcı Bir Bakış", İslami Araştırmalar Dergisi, 3, (2000), Ankara, s. 442.
5. Kutluer, İlhan, Kelam -Felsefe İlişkisi Üzerine Araştırmalar, 3, (2000), Ankara, 250260.
6. Okumuş, Mustafa, "Gazali'nin Kur'an Yorumlarına İbn Sina'nın Etütleri", İslami Araştırmalar Dergisi, 3 -4, (2000), Ankara, s. 342.
7. Sözen, Kemal, "Gazali'nin Sudür Teorisini Eleştirisi", İslami Araştırmalar Dergisi, 3-4, Ankara, 2000, 35- 45.
8. Ülken, H. Ziya, *İslam Felsefesi*, Cem Yay., 4. Baskı, İstanbul, 1993.
9. _____, H. Ziya, *İslamda Felsefe Tarihi*, Ülken Yay., 1. Baskı, 1957.